

Jevreji i Jugoslavija 1918 – 1953.

Na teritorijama koje su 1918. godine ušle u sastav jugoslovenske države prisustvo pripadnika jevrejskog naroda se, na osnovu izvesnih pokazatelja, odnosno ostataka materijalne kulture, može datirati na preko dve hiljade godina¹.

Stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine, u njenim okvirima su se našli Jevreji iz Srbije, kao i oni iz ostalih južnoslovenskih zemalja koje su dotle bile u sastavu Austro-Ugarske. Među njima su postojale znatne razlike po poreklu, jeziku, kulturi, tradicijama, pa i socijalnoj strukturi. Oko dve trećine Jevreja koji su naseljavali teritoriju Kraljevine Jugoslavije je bilo po poreklu iz istočnoevropskih i srednjoevropskih zemalja (Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska, Austrija, Nemačka). Jedna trećina je pripadala Jevrejima koji su vodili poreklo iz Španije, Portugalije, Italije, Turske i ostalih balkanskih država. I Sefardi i Aškenazi su u svakodnevnom saobraćaju sa većinskim stanovništvom u potrebljavali jezik sredine, ali su u svojim domaćinstvima očuvali upotrebu ladina, odnosno jidiša.

Po pravilu, Sefardi i Aškenazi su bili učlanjeni u posebne opštine, čak i kada su živeli u istom gradu, bogoslužjenja su obavljali u odvojenim sinagogama,² a i groblja su im bila odvojena. U većim gradovima su bile organizovane gradske jevrejske veroispovedne opštine, a sve one su bile udružene u Savez jevrejskih verospovednih opština, radi koordinacije njihovih akcija i međusobne pomoći.

¹ Čerešnješ Ivan, Grad u gradu, Beograd 2007, neobjavljeni članak, Arhiv Jevrejskog muzeja u Beogradu (u daljem tekstu Čerešnješ I, AJIM).

Tokom tog dugog vremenskog razdoblja, uživajući uvek status manjinskog naroda, jevrejsko stanovništvo je, sticajem okolnosti i silom prilika bilo prinudjeno da razvije poseban senzibilitet i analitički način razmišljanja i pristupanja i najobičnijim pojavama i događajima sa kojima se susretalo u svakodnevnom životu. Ova sposobnost mu je pomogla da, iako bez matične države i većito u galutu (rasejanju, dijaspori) opstane kao narodnosna i etnička celina sa svim svojim bitnim obeležjima, sa jedne strane, kao i da se uklopi i integriše u život države i društva većinskih naroda na čijoj je teritoriji živelo. Ova sposobnost svesnog nastojanja na integraciji je, često, prelazila granicu svesnog, pa su specifične osobine u mentalitetu većinskih naroda bivale, često nesvesno, prihvaćene kao sopstvene.

² Jedna od najpoznatijih i najlepših beogradskih sefardskih sinagoga, sinagoga Bet Izrael, teško je stradala u toku Drugog svetskog rata, najpre od nemačkog, a kasnije i od savezničkog bombardovanja. Na njenim temeljima je kasnije sagrađena Galerija fresaka u ulici Kralja Uroša.

U ispovedanju zajedničke veroispovesti, razlikovala su se dva pravca—neološki i ortodoksni. Ortodoksnu pravac je, u većoj meri, bio zastupljen kod pripadnika jevrejske Aškenske populacije, mada to nije bilo pravilo.³

Karakteristično je da je najveći broj jevrejskih stanovnika živio u velikim urbanim centrima.⁴ Svega oko 5% od ukupnog broja Jevreja je živelo u seoskim naseljima. Sa demografskog stanovišta je karakteristično i to da je, u odnosu na ukupan broj stanovnika jevrejskog porekla, ova etnička grupacija davala visok procenat radnika koji su radili u “neproduktivnim” zanimanjima, što je samo po sebi interesantan podatak jer znači da se navedenim zanimanjima bavilo 70% Jevreja u odnosu na samo 10% radno sposobnog stanovništva u Kraljevini. Sudeći po učešću u privrednim granama, jevrejsko stanovništvo se najmanje bavilo poljoprivredom, nešto više zanatstvom, ali je zato njegovo prisustvo bilo značajno u oblasti industrije, a preovladujuće u trgovini i bankarstvu.

Za razliku od drugih manjina, koje su uglavnom naseljavale kompaktne teritorije unutar državnih granica, jevrejsko stanovništvo je živelo u malim skupinama, rasuto širom zemlje, često, naročito u početku, čvršće međusobno povezano u grupe prema zemlji iz koje su došli, nego zajedničkom religijom i etničkom osobenošću.

Osnovna organizaciona jedinica jevrejske zajednice je bila jevrejska gradska opština (kehila). Ona je u moderno doba postala institucija u kojoj se odvijao gotovo celokupan život jevrejske zajednice. Neposredno posle završetka Prvog svetskog rata, nezavisnim inicijativama cionističkih vodja iz Beograda i Osjeka, dr Huga Špicera⁵ i dr Fridriha Popsa⁶, došlo se do zaključka da je potrebno da se rad svih jevrejskih veroispovednih opština u novoj državi objedini. Osnivački kongres Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (u daljem tekstu Savez) je bio održan u Osijeku, prvog i drugog jula 1919. godine. Za sedište Saveza je bio određen Beograd. Prvi predsednik je bio Hugo Špicer, a potpredsednik Fridrih Pops.

³ Lebl Ž, 2001, str. 167.

⁴ U 11 mesta—Beograd, Zagreb, Sarajevo, Subotica, Novi Sad, Skoplje, Osijek, Zrenjanin, Bitolj, Senta i Zemun, živelo je oko tri četvrtine od ukupnog broja Jevreja u Jugoslaviji, dok su ostali bili nastanjeni po manjim gradovima. Perera David, Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine, Jevrejski almanah 1968–1970 (u daljem tekstu Perera D, 1971), Beograd, 1971, str. 135.

⁵ Advokat iz Osijeka. Na rukovodećim mestima u jevrejskim veroispovednim opštinama su se, uglavnom, nalazili pravnici.

⁶ Takodje advokat, iz Beograda.

Prema Pravilima, koje je Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odobrilo 25. avgusta 1921. godine, Savez je odlučivao o svim bitnim pitanjima života i bio je predstavnik Jevreja kao kolektiva pred državnim vlastima u celom medjuratnom periodu. Savez je odigrao veoma važnu ulogu u zaštiti kolektivnih i pojedinačnih prava Jevreja u Kraljevini i služio je kao uzor organizovanja nekim drugim evropskim zajednicama.⁷

U medjuratnom periodu, na teritoriji Jugoslavije je postojalo 117 gradskih opština, od kojih je 105 bilo učlanjeno u jedinstveni Savez jevrejskih veroispovednih opština, a 12 je bilo izdvojeno u Udruženje ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština.

U Kraljevini su nastavila rad stara i bila su osnovan nova socijalno–humanitarna i sportska društva i organizacije. Ova društva su se razvijala pod snažnim uticajem cionističkih ideja. Krajnji, glavni i zajednički cilj ovih društava, bez obzira na njihov karakter, je bilo pripremanje omladinaca za odlazak u Palestinu, odnosno vaspitavanje i formiranje mladih ljudi koji će biti sposobni da u Palestini rade i izgradjuju novu zemlju. Mada im je krajnji cilj bio isti, njihova programska orijentacija je bila različita.

Objavljivani su i relativno veliki broj jevrejskih listova, časopisa, kalendara i almanaha koji su imali važnu ulogu u očuvanju i negovanju bogate jevrejske kulture. Novine, časopisi i kalendari su, na početku zajedničkog života u Jugoslaviji bili objavljivani na latinu, ili jidišu, da bi se kasnije svi preorijentisali na jezik sredine, ukoliko su živeli na tlu Vojvodine (mađarski i nemački) ili srpski, hrvatski i slovenački. Ukoliko su, pak, imali šire pretenzije i želeli da komuniciraju sa čitalačkom publikom na teritoriji cele Jugoslavije, ove publikacije su bivale objavljivane na srpskom i hrvatskom jeziku. Uopšte, među jugoslovenskom jevrejskom populacijom se sve više osećao uticaj modernizacijskih procesa koji su zahvatili i pripadnike većinskog stanovništva. Tradicionalni kulturni obrasci su se sve više povlačili pred uticajem modernog načina života, a jačala je otvorenost jevrejske zajednice prema sredini u kojoj su živeli.

Prosvetne vlasti su nastojale da preko školskog sistema prošire vezanost za većinsku sredinu, pa je to bilo uređeno i odgovarajućim pravnim aktima.

⁷ Kon Ivan, Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština, broj 1, Beograd 1933, str. 2.

Odredba o obaveznom učenju državnog jezika je u nekim delovima zemlje bila, u početku, tretirana kao pokušaj asimilacije i toj praksi je, sporadično, bivao pružan otpor. Međutim, to je trajalo kratko jer su pripadnici jevrejske populacije shvatili da im ta mera, zapravo, ide u prilog i da im dobro poznavanje jezika šire društvene sredine može pomoći u svakodnevnom životu i obavljanju poslova.

Odredjivanje i stav Jevreja prema široj društvenoj i državnoj zajednici je imalo polazište u ličnom razrešenju osnovnog pitanja i dileme: da li je jevrejstvo samo vera ili je i nacija. Od toga je zavisilo i formiranje njihovog odnosa i zauzimanja stava u svakodnevnom zajedničkom životu sa ostalim građanima. Prema odredjenju po ovom pitanju profilisale su se tri osnovne grupe: cionisti, integracionisti i asimilacionisti.⁸

Period od 1921. do 1933. bio je značajan je kao period u kojem je došlo do učvršćenja međusobnih veza i situiranosti Saveza u okviru Kraljevine. Takodje, u ovom periodu je bio donet i Zakon o jevrejskoj verskoj zajednici,⁹ kojim je bio pravno uredjen položaj Jevreja u Jugoslaviji.¹⁰ Zakonom su, međutim, jevrejskoj zajednici u Jugoslaviji

⁸ Asimilacionisti su smatrali da je neophodno da se Jevreji odreknu svakog isticanja svojih religioznih i drugih posebnosti kako bi se što potpunije uklopili u sredinu u kojoj su živeli, što je u krajnjem ishodu značilo potpuno prekidanje svih veza sa jevrejstvom. Integracionisti su smatrali da Jevreji treba da insistiraju na tome da zadrže svoju religiju, judaizam, kao bitnu odliku svoje posebnosti, dok su sebe nacionalno doživljavali kao pripadnike naroda u čijoj državi žive. Najveći i najbolje organizovan deo Jevreja u Kraljevini je pripadao cionistički orijentisanoj grupi. Oni su insistirali na tome da judaizam ne predstavlja samo religioznu, već i nacionalnu kategoriju i da je potrebno učiniti sve kako bi se osnovala jevrejska država u Palestini, kuda bi se kasnije odselili svi Jevreji.

Cionistička organizacija u Jugoslaviji je važila za jednu od najbolje organizovanih cionističkih organizacija u svetu i to je bilo zvanično priznato od strane Svetske cionističke organizacije. Sedište Saveza cionista je bilo u Zagrebu. Položaj jevrejske populacije u Jugoslaviji je bilo regulisan Zakonom o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji. Vlasti Kraljevine SHS/Jugoslavije su pokazivale primereno interesovanje i blagonaklon stav prema cionističkim ciljevima i pružale su im punu podršku.

Kao plod žive cionističke propagande, sve učestalijih i surovijih antijevrejskih ispada i kampanja u periodu između dva svetska rata, a naročito u toku Drugog svetskog rata, kod pripadnika jevrejskog narodnog korpusa svih evropskih zemalja, a naročito istočnoevropskih, pa tako i kod jugoslovenskih Jevreja, se formirala jaka rešenost da se odsele u Palestinu i konačno formiraju svoju matičnu zemlju, te da se u tom pogledu budu izjednačeni sa svim svetskim drugim narodima. Ova želja za sopstvenom državom je našla snažnog izraza naročito u periodu posle proglašenja države Izrael, kada se, u skladu sa povoljnim međunarodnopolitičkim okolnostima i uz dozvolu tadašnjih državnih vlasti, iz Jugoslavije u Izrael iselilo nekoliko hiljada jugoslovenskih Jevreja.

⁹ Proglašen 13. decembra 1929. godine pod imenom "Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji". Zakonom o verskoj zajednici Jevreja bilo je priznato postojanje dva verska pravca unutar jugoslovenske jevrejske zajednice: neološkog i ortodoksnog.

¹⁰ Pravni položaj jevrejske veroispovedne zajednice je bio potvrđen i novim Ustavom iz 1931. godine. Prema zvaničnom rangiranju, među četiri najznačajnije veroispovedi, uz pravoslavnu, katoličku i islamsku, bila je i jevrejska, pa su tako bili ragirani i njeni velikodostojnici. Zvaničan stav Predsedništva Ministarskog saveta je bio da na javne svečanosti treba pozivati ili sve predstavnike sve četiri verske zajednice, ili ni jednog od njih. U skladu sa takvim stavom, predstavnici jevrejske verske zajednice su bili

bila priznata samo verska prava, kao i pravo autonomnog uređenja unutrašnjih odnosa u okviru zajednice, ali ona nije bila priznata za nacionalnu manjinu.¹¹

U političkom životu Kraljevine je učestvovala tek nekolicina jevrejskih javnih radnika, uglavnom na lokalnom nivou. Aktivno angažovanje pojedinih članova jevrejske zajednice u političkom životu Jugoslavije je, od strane zajednice, bilo posmatrano kao njihov lični čin. Istovetan stav je jevrejska zajednica u Jugoslaviji zastupala i u posleratnom periodu, a tako su ga doživljavali i protagonisti, odnosno ličnosti koje su se angažovale javnom životu van jevrejske zajednice.

Generalno gledajući, na teritoriji Kraljevine su se, u pogledu izraženog stepena tolerancije prema pripadnicima jevrejske nacionalne manjine, jasno izdvajale dve oblasti. Po opštem mišljenju, oblasti koje su pre ujedinjenja pripadale Kraljevini Srbiji su prema svojim jevrejskim stanovnicima bile tolerantne, dok su oblasti koje su ranije pripadale Austro-Ugarskoj monarhiji baštinile snažan latentni, a ponekad i otvoreni antisemitizam¹². Međutim, sve do tridesetih godina dvadesetog veka antijevrejski ispadi su bili ograničeni na povremene i sporadične incidente i bili su sankcionisani od strane vlasti. Period od 1933. godine do početka rata u Jugoslaviji je za jevrejsku populaciju u Jugoslaviji, kao i svuda u svetu, bio težak. To je bilo vreme jačanja antisemitizma svuda u svetu, pa tako i u Kraljevini. Posle 1933. godine je došlo do porasta antisemitizma u celoj Evropi.

Jedna od prvih ozbiljnijih posledica oklnostima nametnutog odnosa prema pripadnicima sopstvene jevrejske populacije je bilo donošenje je donela Uredbe Vlade Kraljevine Jugoslavije o upisu u škole lica jevrejskog porekla u školskoj 1940/41. godini.¹³

redovno pozivani, i prisustvivali su značajnim javnim manifestacijama, kao i drugim važnim događajima kojima je bio pridavan državni značaj. Židov, broj 8, Zagreb 1920, str.7 .

¹¹ Janjetović Zoran, Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941 (u daljem tekstu Janjetović Z, 2005), Beograd 2005, str. 17.

¹² U osnovi netrpeljivosti prema Jevrejima je, pored stereotipa o „hristoubici“ koji je bio negovan i stalno podgrevan od strane Katoličke crkve, bilo je i osećanje ugroženosti ruralnog stanovništva od prevlasti jevrejskog elementa u intelektualnim i, naročito, ekonomskim i privrednim krugovima.

¹³ Ovo nije bilo prvi put da se od vlade Kraljevine tražilo da uvede NUMERUS CLAUSUS za jevrejske studente. Naime, još na početku postojanja zajedničke države, decembra 1919. godine na zagrebačkom Sveučilištu je došlo do javnog istupa poverenika za prosvetu i vere dr Frana Tućana. Naredne godine je došlo i do kolektivnog istupa oko 340 studenata Medicinskog fakulteta koji su peticijom zahtevali da se uvede NUMERUS CLAUSUS za domaće Jevreje, kao i da se isteraju svi inostrani Jevreji. Goldštajn Ivo, Židovi u Zagrebu (u daljem tekstu Goldštajn I, 2004), Zagreb 2004.

Sem krajnje restriktivnih odredbi o upisu lica jevrejskog porekla u školske ustanove na svim nivoima, u istom broju Službenih novina je bila objavljena i Uredba kojom se Jevrejima zabranjivalo trgovanje predmetima za ljudsku ishranu.¹⁴

Usvajanje ovih uredbi i primena tzv. »numerus clausus« na određeni deo gradjanstva je predstavljala najuočljiviji pokazatelj početka diskriminatorne politike prema Jevrejima u Kraljevini Jugoslaviji.

Plan o potpunom uništenju Jevreja u Evropi uopšte, pa tako i u Jugoslaviji, najvećim delom je bio i sproveden u toku Drugog svetskog rata. Sa napadom sila Osovine i okupacijom jugoslovenskih teritorija posle kratkog Aprilskog rata, je počela najveća tragedija u istoriji Jevreja u Jugoslaviji.

Teritorija Kraljevine Jugoslavije je bila raskomadana i teritorijalno preoblikovana. Formalno gledano, okupatori su bili različiti. Pored Nemaca u pojedinim delovima su bili prisutni Italijani, Mađari i Bugari. Unutrašnje uređenje i linija odgovornosti prema okupatorskoj vlasti su, takodje, bili različito organizovani. Suštinski, međjutim, u sprovođenju mera kojima je trebalo da se obezbedi postizanje “konačnog rešenja” na svim teritorijama nije bilo nikakve razlike. Pripadnici svih okupatorskih snaga su realizaciju sprovođenja “konačnog rešenja” imali spremnu i razradjenu u svojim ideološkim postavkama iz vremena daleko pre izbijanja Drugog svetskog rata.

Energičnom intervencijom vlasti, ovaj predlog je bio odbačen.

¹⁴ Prema odredbama ove Uredbe je bilo propisano da: »... Trgovačke radnje koje se bave prometom na veliko sa predmetima ljudske ishrane, bez obzira na to da li su njihovi imaoici fizička ili pravna lica, podvrgavaju se reviziji ako su imaoici radnje Jevreji; Kao radnje Jevreja smatraće se sve one radnje čiji su vlasnici ili suvlasnici na dan stupanja na snagu ove uredbe Jevreji ili čiji je kapital u celini ili većim delom u rukama Jevreja; Akcionarska društva, društva sa ograničenom odgovornošću i zadruga smatraće se kao jevrejske i onda ako su uprava, direktori i prokursiste društva, odnosno zadruga većim delom Jevreji;« Član 2. ove Uredbe je izričito određivao da « Protiv ove odluke nema mesta (u svakom pravu uobičajenom) pravnom leku, ni upravno-sudskom postupku, kao ni zahtevu za naknadu štete; ... (već) izdato ovlašćenje odnosno dozvola za obavljanje radnje će se oduzeti i radnja po zvaničnoj dužnosti brisati iz registra radnja. Nadležna vlast koja je donela odluku o zabrani daljeg rada određuje odnosnim radnjama rok za likvidaciju tekućih poslova primeran rok koji ne može biti duži od dva meseca; Nadležni sudovi...izvršiće po zvaničnoj dužnosti brisanje u trgovačkom registru, odnosno protokolu firmi onih radnja kojima je (prema ovoj Uredbi bio) zabranjen dalji rad; (za nepridržavanje i odstupenje od pravila predviđenih ovom Uredbom su bile zaprećene i zakonske kazne) »...Ko protivno odluci nadležne vlasti o zabrani daljeg rada trgovačkim radnjama... nastavi sa radom...kazniće se zatvorom do 2 godine i novčanom kaznom do 500.000,00 dinara; Istom kaznom kazniće se i Jevreji koji služe drugim licima... kao i lica (ovde se misli na vlasnike radnji, nestevreje) koja im omogućuju da na osnovu njihovog prava obavljaju takvu trgovačku radnju; ...Opšte upravne vlasti prvog stepena mogu uputiti lica koja ...nastave sa radom zabranjene radnje na prinudni boravak u drugo mesto...a i na prinudni rad; Od dana stupanja na snagu ove uredbe neće se izdavati Jevrejima ni društvima sa kapitalom Jevreja ovlašćenja kao ni dozvole za obavljanje trgovačkih radnji sa predmetima ljudske ishrane.« Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 229-LXXX-A, str. 1858, 5. oktobar 1940. godine.

Jevrejima su, kao i na ostalim okupiranim teritorijama, bila uskaraćena sva ljudska i građanska prava, bili su obavezani da nose obaveznu žutu traku na rukavu i uspostavljen je čitav niz zabrana: zabrana napuštanja mesta stanovanja, zabrana korišćenja javnih prevoznih sredstava, zabrana posećivanja javnih lokala i priredaba, zabrana korišćenja javnih prevoznih sredstava, zabrana kretanja određenim ulicama, zabrana lečenja u javnim zdravstvenim ustanovama, zabrana napuštanja stana u vreme policijskog časa, zabrana obavljanja lekarske, apotekarske i advokatske prakse. Sem toga, svi Jevreji su bili otpušteni iz državnih i javnih službi.¹⁵

Kao rezultat sistematskog progona, zajedno sa oko dva miliona drugih građana Jugoslavije i oko šest miliona drugih Jevreja u Evropi, izgubilo je živote i oko 80% od ukupnog broja jugoslovenskih Jevreja, odnosno oko 60. 000 ljudi.¹⁶ Jevrejska društvena i privatna imovina i kulturne dragocenosti su bile skoro u potpunosti opljčkane i uništene. Bilans ovog stradanja, koje je trajalo pune četiri godine, zaostaje jedino za tragedijom Jevreja u Poljskoj. Pored 60. 000 ubijenih, među onima koji su preživeli to užasno doba bio je veliki broj onih koji se nikada nisu fizički i psihički opravili od strahovitih patnji i tortura kojima su bili podvrgnuti.

Ratni period i strahote Holokausta jugoslovensko jevrejsko stanovništvo je preživelo na razne načine: izvestan broj je preživeo krijući se kod prijatelja ili pod lažnim imenima na okupiranim teritorijama¹⁷, a neki su se pridružili narodnooslobodilačkom pokretu i borili protiv nacista.

¹⁵ Goldštajn S, 1989, str. 213.

¹⁶ Prema: Vajs Albert, Jevreji u novoj Jugoslaviji (u daljem tekstu Vajs Albert, 1954), Jevrejski almanah, Beograd, 1954, str. 125–144.

¹⁷ Ovde smatramo da je potrebno naglasiti da je većina Jevreja koji su spadali u ovu kategoriju, nailazila na nesebičnu pomoć od strane pripadnika većinskih naroda kod kojih su nalazili privremeno utočište. Međutim, bilo je i osoba koje su se, pre svega, trudile da i od pružanja pomoći jevrejskim izbeglicama izvuku materijalnu korist, naročito ukoliko je to bilo povezano sa delatnošću koom su se bavili. O tome svedoči jedno pismo mesnog kafedžije iz Kuršumlijske Banje (za koje možemo pretpostaviti da nije bilo jedino takve sadržine), upućeno Savezu 16. avgusta 1946. godine: "... Za vreme bivše Jugoslavije pred sam rat taj savez uputio je u Kuršumlijskoj Banji, izbeglice Jevreje iz Poljske. Ja sam ih prihvatio i dao stan i hranu, za račun toga saveza. Za stan ostali su mi dužni dve hiljade a za hranu tri hiljade trsta sedamdeset i pet dinara, U svemu čini Din. 5.375.-Što se vidi iz priloženih potvrda kod opštinske vlasti; Kako sam i ja nastradao za vreme okupacije, materijalno sam uništen od strane okupatora, to molim savez jev, opština mi pomenutu sumu isplati.

Kako sam ja pored navedene usluge još krio Jevreje u svojoj kući i to: Dr. Bandera i Miša N. ilegalno ime koga sam prebacio u šumi kod partizana i ostao živ, a neznam sada gdi se nalazi. Ako priložene potvrde nisu dovoljan dokaz tome savezu mogu pribaviti, svedoke svedoke koji će potvrditi da su moji navodi tačni u svemu...". Arhiv Jevrejskog Istorijskog Muzeja, Fond Autonomni odbor (u daljem tekstu AJIM, AO), kutija broj 853

Treba, međutim, istaći i to da jugoslovenski Jevreji nisu tokom Drugog svetskog rata bili samo žrtve i nemi svedoci dešavanja. Oko 4.500 Jevreja je učestvovalo u redovima partizanskog narodnooslobodilačkog pokreta u aktivnoj borbi protiv okupatora¹⁸. Od njih, 2.993 su bili borci u nekoj od partizanskih formacija, a 1.579 osobe su bile ilegalci, aktivni saradnici NOP-a, što znači da se nešto više od 6% ukupnog jugoslovenskog jevrejskog stanovništva Jugoslavije borilo u partizanskim redovima ili je bilo obuhvaćeno organizovanim ilegalnim radom.¹⁹ Od ukupnog broja, oko 1.300 je poginulo.²⁰

Jevreji su, procentualno, u redovima narodnooslobodilačkog pokreta bili zastupljeni podjednako kao i svi ostali jugoslovenski narodi-učesnici ovog pokreta. Možemo reći da je razlog velike brojnosti učestvovanja Jevreja u redovima narodnooslobodilačkog pokreta bilo to što je Narodnooslobodilački pokret predstavljao jedini okvir, jedino mesto gde su se mogli osećati slobodni i ravnopravni i gde su mogli računati na solidarnost.

Jevreji-učesnici narodnooslobodilačkog pokreta su svoje ratničke i ostale dužnosti izvršavali savesno i istrajno. Mnogi od njih su brzo napredovali do podoficirskih i oficirskih činova. Rukovodili su četama i bataljonima, a nekoliko ih je komandovalo i brigadama i grupama odreda, među njma i jedan komandant divizije. Gotovo svi su se iz rata vratili sa nekim od odlikovanja i činova. Njih četrnaest su postali generali, a deset je bilo proglašeno narodnim hrojima, od kojih i jedna žena, Estreja Ovadija.²¹

Generalno govoreći, pripadnici jevrejske populacije su se, u vreme kada je došlo do oslobodjenja Beograda, oktobra 1944. godine, nalazili u stanju potpunog rasula. Prvi zadatak preživelih je bio da se vrata kućama, ili, tačnije rečeno, tamo gde su se njihove kuće nalazile pre rata i pokušaju da iznova započnu sa normalnim mirnodopskim životom. Jevreji, na isti način kao i drugi jugoslovenski narodi, su se našli pred početkom novog perioda obnove u svim oblastima života, i privatnog, kao jedinke, i društvenog, kao pripadnici nove države koja je bila formirana na tlu Jugoslavije.

Savez je potvrde i izjavu kafedžije kuršumlijskog prihvatio i isplatio mu traženu sumu.

¹⁸ Goldštajn S, 1989, str. 116.

¹⁹ Romano J, 1980, Beograd, 1980.

²⁰ Goldštajn S, 1989, str. 119.

²¹ Romano J, 1980.

Jevreji koji su ratni period proveli u Jugoslaviji, skrivajući se kod prijateljski raspoloženog većinskog stanovništva, uglavnom na teritoriji Srbije, su bili svedoci podjednako izraženog neprijateljstva, pljački i represivnih mera koje su okupatorske vlasti primenjivale i prema nejevrejskom stanovništvu. Bili su svesni da je položaj domaćeg stanovništva koje je pružalo bilo kakvu vrstu otpora okupatorskim snagama bio samo za nijansu povoljniji nego njihov lično. Posle oslobodjenja, ova grupa jevrejskog stanovništva je lakše prebrodila ratne traume, prihvatila novi poredak, prilagođavala se i učestvovala u društvenom životu šire zajednice.

Jevreji koji su rat proveli u koncentracionim nemačkim logorima su, pored preživljenih trauma u logorima, po povratku u Jugoslaviju preživljavali dodatne traume našavši svoje domove razorene ili zaposednute, najčešće od strane svojih nekadašnjih komšija, ili nepoznatih osoba koje su tamo bile rasporedjene voljom mesnih narodnih vlasti. Svakako da je kvalitet njihovog života bio bitno umanjen saznanjem da su njihove dojučerašnje komšije aktivno učestvovala u progonu i antijevrejskim akcijama okupatorskih vlasti.

Jevrejsko stanovništvo je, zbog ovakvih recidiva prošlosti i prikrivenih oblika još uvek prisutnog antisemitizma, živelo u atmosferi latentno prisutne nesigurnosti i odbojnosti prema ostalim stanovnicima. Sa svoje strane, većinsko stanovništvo nije ni pokušavalo da im se približi. Naprotiv, ukoliko se radilo o predratnom stanovništvu koje je učestvovalo, posredno ili neposredno, u njihovom progonu, ono je ovom prinudnom "asocijalnošću" Jevreja pravdalo svoje ranije ponašanje prema njima.²² Ovim se može objasniti izražena tendencija zatvaranja jevrejskog stanovništva prema široj društvenoj zajednici i pasivnog otpora njenim pokušajima da ih animira i uključi u novi društveni sistem. Upravo su pripadnici ove grupe Jevreja bili najbrojniji među onima koji su se među prvima prijavili za iseljavanje u Izrael posle proglašenja ove države.

Fridrih Pops, koji je bio predsednik Saveza jugoslovenskih veroispovednih opština Jugoslavije (u daljem tekstu Savez) još od 1933. godine, ratne godine je proveo krijući se u Beogradu kod prijatelja. Dva dana posle oslobodjenja Beograda 22. oktobra 1944.

²² Primenjujući psihološki mehanizam racionalizacije, oni su sopstvenu krivicu za antijevrejske ispade i ponašanje prebacivali na i time umirivali svoju savest govoreći da su "Jevreji ostali ono što su oduvek i bili."

godine je ušao u stare prostorije²³ i na ulazu istakao natpis “Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije“²⁴. Ovim simboličnim gestom je objavio i dalje postojanje i ponovnu aktivnost jevrejske populacije i njenih organizacija u posleratnoj Jugoslaviji.²⁵ U istoj zgradi je bila smeštena i Jevrejska opština Beograd. Savez i Jevrejska opština su se preslili u zgradu Jevrejskog doma u Dubrovačkoj ulici broj 71.²⁶

Rad Saveza je i formalno bio obnovljen decembra 1944. godine i on bio zvanično priznat kao legalni predstavnik jugoslovenskih Jevreja²⁷. Savez je bio legalni naslednik imanja brojnih opština koje više nisu funkcionisale i on je i preuzeo njihovu imovinu u nameri da je iskoristi kao osnovu za ustanovljenje fonda za rekonstrukciju.²⁸ Neposredno po obnavljanju rada, pri Savezu su bile formirane razne sekcije koje su se bavile pojedinim aspektima organizovanja i uređenja života posleratne jevrejske zajednice i pružali neophodnu pomoć svim njenim pripadnicima .

Vlasti su jevrejsku zajednicu simbolično priznale otvaranjem obnovljene jedine preostale beogradske sinagoge,²⁹ koje je bilo, radi potpunog utiska i simbolike bilo izvršeno na Šabat, t.j. u subotu, 2. decembra 1944. godine u 10 časova pre podne.³⁰ Bila je to zgrada bogomolje aškenskog obreda u Kosmajskoj, danas ulici Maršala Birjuzova, broj 19. Za vreme okupacije, tokom Drugog svetskog rata, aškenaski hram je služio kao javna kuća. Posle oslobodjenja, hram je bio očišćen, uređen koliko je to bilo moguće i

²³ Bila je to zgrada Saveza u ulici Kneginje Ljubice 34, koja je neposredno posle oslobodjenja Beograda promenila ime u Boleslava Bjeruta, da bi od 1950. godine nosila naziv Zmaj Jovina, a danas joj je vraćen prvobitan naziv, pa se ponovo zove ulica Kneginje Ljubice.

²⁴ Vesti o ovom događaju prenela je Jewish Telegraph Agency iz Njujorka u svom Biltenu od 7. marta 1945. godine: “Glavna vodeća ličnost medju preživelim je Dr. Friedrich Pops 35 godišnji pretsjednik jevrejske opštine ... koji je kroz vrijeme njemačke okupacije tajno živio u srcu Beograda pod okriljem jedne srpske porodice. ... na stotine beogradskih Jevreja se pridružilo Titovoj vojsci...” . Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova, fond Politicka arhiva (u daljem tekstu ASMIP, PA), fascikla 2, za1945. godinu. Ovaj članak je, radi objavljivanja, bio dostavljen celokupnoj svetskoj jevrejskoj štampi, što je se vrlo pozitivno odrazilo na formiranje stava jevrejskog javnog mnjenja o novoj Jugoslaviji širom sveta. Arhiv Jevrejskog istorijskog uzeja, fond Pererina arhiva (u daljem tekstu AJIM, PA), kutija broj 795.

²⁵ Kadelburg Lavoslav, Spomenica 1919 -1969 (u daljem tekstu Kadelburg L, 1969), Beograd 1969.

²⁶ Kasnije je i ova ulica promenila ime u: “7. jula“ odnosno “Kralja Petra“ kako se i danas zove. U ovu zgradu su, kasnije, bile preseljene i službe Jevrejske opštine Beograd, a u prostorijama na I spratu je 1952. godine bila uređena stalna postavka Jevrejskog istorijskog muzeja.

²⁷ ASMIP, PA, 21/1945.

²⁸ AJIM, AO, 705.

²⁹ Prilike se, sudeći po objektivnim pokazateljima, u pogledu mogućnosti obavljanja verske službe u jevrejskim hramovima, nisu mnogo promenile: na teritoriji cele Srbije jedini aktivan hram u kojem se obavlja verska služba je ostalo ovo zdanje u ulici Maršala Birjuzova, naravno obnovljeno, obogaćeno dodatnim sadržajima i opremljeno najmodernijom tehnikom, uključivši i bežični internet. Ipak, i pored svega, ostaje činjenica da je to jedini aktivan hram za Jevreje obadva obreda u celoj savremenoj Srbiji.

³⁰ AJIM, PA, kutija broj 795.

osvećen. Ovom činu je prisustvovala i delegacija Vlade koja je bila sastavljena od članova AVNOJ-a i članova nove jugoslovenske vlade i koju je predvodio Moša Pijade.³¹ Sam čin osvećenja je obavio Albert Altarac³², beogradski sveštenik. Molitva koju je tom prilikom izgovorio je karakteristična za trenutak u kojem je izgovorena. Ona je odražavala stav pripadnika jugoslovenske jevrejske populacije prema NOP, iskazivala njenu spremnost i volju da učestvuje i doprinese daljoj borbi za konačno oslobođenje i nadu da će biti prihvaćena kao ravnopravna u novoj državi. Molitva je bila relativno kratka i, pored prve tri rečenice religioznog karaktera, u potpunosti prilagodjena novonastalim okolnostima.³³

Prema raspoloživim podacima, neposredno po obnavljanju rada Saveza krajem 1944. godine, na teritoriji Jugoslavije je živelo samo oko 1.200 Jevreja. U procesu organizovane repatrijacije i pojedinačnih povrataka, ovaj broj se znatno povećao u toku 1946. godine. Od 9.525 osoba, koliko ih je, prema prvim izvršenim popisima članova bilo

³¹ Gordiejew Paul Benjamin, *Voices of Yugoslav Jewry*, New York, 1999, str 104.

³² Albert Altarac nije bio školovani rabin. On je, u predratnom periodu bio predsednik Jevrejske veroispovedne opštine u Vlasenici, u Bosni. Kao jedan od najučćenijih poznavalaca verskih pitanja koji se neposredno posle rata zatekao u Beogradu, u nedostatku za to školovanih rabina, uspešno je obavljao sveštenu dužnost.

³³ Ona glasi:

“ Svemogućí Bože – gospodru sveta!

.....

Danas si ostvario svoje obećanje, koje si dao našim praocima govoreći: TEBI DAĆU ZEMLJU HENANSKU.

Daj snage našim borcima da izdrže sva iskušenja, da odbrane SVETO TLO DOMOVINE OD LJUTOG DUŠMANINA. Amen

Daj snage našim borcima da njihova borba bude PLEMENITA BORBA ZA VELIKE IDEALE, ZA IDEALE MIRA, ZA ONE IDEALE ZA KOJE SE BORE NAJBOLJI SINOVI ČOVEČANSTVA. Amen.

UČINI DA KRV KOJU SU DALI ZA IZGRADNJU BOLJE BUDUĆNOSTI NE BUDE UZALUD PROLIVENA. Amen.

Sjeti ih se o Bože! Ne zaboravi jecaj miliona potlačenih koji vaze za mirom i daj da svetom zavlada duh sloge i ljubavi pa da svi ljudi žive mirno i srećno. Amen.

UČINI TO ZBOG ONIH KOJI SU DALI ŽIVOTE, UČINI TO ZBOG ONIH KOJI TRPE I PATE, ZBOG PROGONJENIH I POTLAČENIH. Amen.

NEKA SVAKA NAŠA ŽRTVA UŠTEDI MILIONE LJUDSKIH ŽIVOTA BUDUĆIH POKOLJENJA! Neka naše suze i naš bol uštedi plač našoj deci, i neka se naša borba pretvori u plamenu himnu CELOG POŠTENOG I NAPREDNOG ČOVEČANSTVA kako bi u prah satrli sve što je zlo i nevaljalo. Amen

.....

BLAGOSLOVI I ČUVAJ NAJBILJEG SINA NAŠIH NARODA, VOLJENOG UČITELJ I VODJU MARŠALA JUGOSLAVIJE JOSIPA BROZA TITA. Amen.

BLAGOSLOVI BOŽE NAŠU DOMOVINU FEDERATIVNU NARODNU REPUBLIKU JUGOSLAVIJU, NJEZINU VLADU I NJENE RUKOVODIOCE KAKO BI PROCVALA I OJAČALA I POSTALA BEDEM MIRA U SVETU. Amen. ...“ AJIM, PA ,795.

početkom oktobra meseca 1945. godine, njihov broj je do kraja novembra 1946. godine narastao na 12.495 osoba.

Savez jevrejskih veroispovednih opština je u posleratnom periodu bio rekonstruisan na bazi zakona koji je bio donet još za vreme Kraljevine Jugoslavije. Prema ovom zakonu Savez je bio tretiran kao verska zajednica. Savez je bio ustanovljen pod istim nazivom kakav je imao i tokom predratnog perioda. Položaj svih posleratnih verskih zajednica je bio zasnovan na odredbama Ustava iz 1946. godine, čije odredbe su bile opšte i odnosile su se na sve verske zajednice koje su postojale i delovale na tlu Jugoslavije. Nije bilo nikakvog određenog zakona koji bi specijalno uređivao status jevrejskih zajednica.

Iako su posleratne jevrejske zajednice bile obnovljene kao verske zajednice, jevrejsko rukovodstvo je, vremenom, počelo da, umesto verskog karaktera Saveza potencira nacionalni, u nameri da ubrza proces prilagodjavanja. Najvažniji zadatak koji se postavljao pred pripadnike jugoslovenske jevrejske populacije je bio da zajedno sa ostalim jugoslovenskim narodima rade na izgradnji “novog života u novoj Jugoslaviji“, kako je glasila popularna krilatica tog vremena. Novi društvenopolitički uslovi su iziskivali promene u načinu organizacije i realizacije novih sadržaja, uz negovanje starih tradicija. Iz tog razloga je bilo nužno stalno prilagodjavanje novonastalim okolnostima i životnoj realnosti.

Proces prilagodjavanja i promene položaja i karaktera posleratne jevrejske zajednice je bio zvanično proklamovan na šestoj posleratnoj konferenciji jevrejskih opština u septembru 1952. godine, što je bilo ozvaničeno uklanjanjem odrednice “veroisповednih“ iz zvaničnog naziva Saveza.³⁴ Ovim nazivom je eksplicitno bilo

³⁴ Jugoslovenski orijentisano rukovodstvo Saveza je bilo odlučno u nameri da pronadje najbolji način za integraciju jevrejskog stanovništva u posleratno društvo trudeći se, pri tome, da ono zadrži i sačuva sve svoje nacionalne i verske osobenosti. Ono nije, ma kako to sa strane izgledalo, želelo da bude likvidator, već konzervator svoje jevrejske zajednice, njenih tradicija i osobenosti. Smatralo je da će taj cilj biti najpre postignut ukoliko budu bila prihvaćena određena pravila ponašanja u odnosu sa novim vlastima. Najveću zaslugu za opstanak jevrejske zajednice, sa svim njenim specifičnostima, a uprkos stvorenoj opštedruštvenoj klimi koja je, uglavnom, bila netolerantna prema svemu što je nosilo i isticalo verske i nacionalne osobenosti, bili su komunisti u redovima jugoslovenskog jevrejskog rukovodstva. Oni su, u svom naporu da pomognu Savezu, postupali sa mnogo opreza i diplomatske veštine, delajući indirektno i suptilno. Zahvaljujući stalnoj politici prilagodjavanja Jevreji su u posleratnoj Jugoslaviji imali punu slobodu izbora i mogućnost da svoj život urede na način koji su sami odabrali, pod uslovom da poštuju postojeće zakonske propise. Rukovodstvo jugoslovenske jevrejske zajednice je ovakvom svojom mudrom i promišljenom politikom i odmerenim ponašanjem osiguralo relativno siguran i stabilan položaj za sve svoje pripadnike. Arhiv jevrejskog istorijskog muzeja, fond Pretsednicka komisija (u daljem tekstu AJIM, PK), kutija broj 1201.

sugerisano se da je, u okvirima jugoslovenske jevrejske zajednice, religija bila udaljena iz javne sfere u oblast privatnog duhovnog domena, čime se ona u potpunosti prilagodila proklamovanom komunističkom principu odvajanja crkve od države.³⁵

Bez uspeha su ostali i naponi da se oživi Savez cionista Jugoslavije. Jugoslovenski Jevreji, pristalice cionističke ideje su se, pri organizovanju aliya, prvi osetili pozvanim da se prijave za iseljenje, tako da je u Jugoslaviji, posle 1952. godine, ostao da živi veoma mali broj pristalica ove ideje.

Odredbе Ustava iz 1946. godine kojima je bilo predviđeno odvajanje države od crkve nisu se na jevrejsku nacionalnu zajednicu odrazile u onolikoj meri koju su imale na pripadnike većinskih naroda u Jugoslaviji i njihovih crkava.

Moglo bi se reći da je država, videći glavnu opasnost u trima religijama koje su ispovedali pripadnici većinskog stanovništva: pravoslavnoj, katoličkoj i islamu, bila manje rigidna prema pripadnicima manjinskih religija. Problem aktivnog i javnog učestvovanja u religioznim obredima nije nikada bio postavljan, niti je bilo progona i šikaniranja od strane vlasti. Ukoliko su i postojale, takve pojave su se dešavale na ličnom nivou i bile su jedan od negativnih ostataka antisemitske politike koja je bila vodjena u neposrednoj prošlosti, a čije zaostatke nije bilo lako i preko noći izbrisati iz svesti većinskih građana. Najveći problem u organizaciji verskog života je bio nedostatak školovanog sveštениčkog osoblja.

U pogledu uslova za obavljanje verske službe, situacija je bila slična kao i kod pripadnika ostalih verskih zajednica. Održavanje verskih obreda nije bilo izročitо zabranjivano, niti ometano od strane organa vlasti. Medjutim, usled prihvatanja novih načina života, vernici su sami gubili interesovanje za prisustvovanje bogosluženjima.

U posmatranom periodu, u Jugoslaviji je bilo dozvoljeno održavanje veronauke u jevrejskim veroispovednim opštinama.³⁶ Pri Savezu je bio formiran i Duhovni Sud "Bet

³⁵ Oni koji su pokazivali otpor prema merama prilagodjavanja, kao na primer pripadnici ortodoksnih zajednica, nisu imali šansu da opstanu u novoj Jugoslaviji. Posle rata je bio rekonstruisan zavidan broj ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština. Medjutim, ne mogavši da se uklope u novonastale društvene okolnosti, ortodoksni Jevreji su se medju prvima organizovano iselili u Izrael, posle proglašenja nezavisnosti ove države 14. maja 1948. godine.

³⁶ Verska nastava je bila organizovana u prostorijama i sa nastavnim kadrom kojim su raspolagale same JVO. Po pitanju kvalifikovanosti osoba koje su izvodile veronauku, prostorijama i broju nedeljnih časova, u najpovoljnijem položaju su bile velike gradske opštine: Zagreb, Sarajevo, Beograd i Novi Sad. Savez je u narednom periodu odustao od organizovanja posebnih odeljenja za izvođenje veronauke. Posle iseljavanja

din“ koji je bio vrhovni arbitar po pitanju rešavanja sporova i davnja tumačenja u oblasti jevrejskog verskog života.

U Beogradu je 25. i 26. marta 1947. godine bila održana konferencija rabina. Prisustvovali su joj Dr. Hinko Urbah, nadržabin iz Zagreba i inicijator okupljanja, Dr. Hinko Kiš, rabin iz Novog Sada, Dr. Josif Geršon, rabin iz Subotice, rabiner Menahem Romano, iz Sarajeva i ortodoksni nadržabin Dr. Aleksandar Binder iz Sente

U neposrednom posleratnom periodu bismo mogli izdvojiti dva umnogome različita načina realizacije organizovanja obavljanja redovnih bogoslužjenja u sinagogama: period od oslobodjenja do pripreme i izvršenja alija, i period posle izvršenog iseljavanja i, naročito, posle izvršenih formalnih promena u nazivu i karakteru Saveza, u jesen 1952. godine.³⁷ U toku rata su svi jevrejski sakralni objekti, na teritoriji cele Jugoslavije, u većoj ili manjoj meri, bili oskrnavljeni.³⁸

velikog broja najrevnosnijih vernika i njihovih porodica za Izrael u procesu organizovanog iseljavanja, verske škole su ostale i bez nastavnog osoblja i bez učenika. AJIM, PA, 795.

³⁷ U neposrednom posleratnom periodu, situacija je bila takva da ni pri jednoj JVO nije bilo za to školovanih i obučeni sveštenika. Kasnije se istuacija, u pogledu kvalifikovanog sveštetičkog osoblja bitno promenila. U posmatranom periodu, na teritoriji Jugoslavije je delovalo pet školovanih rabina: u Zagrebu, nadržabin Hinko Urbah; u Sarajevu rabin Menahem Romano, jedini rabin aškenaskog obreda u Jugoslaviji; u Novom Sadu nadržabin Hinko Kiš; u Subotici, rabin Josif Geršon i u Senti ortodoksni nadržabin Aleksandar Binder, a u Beogradu je bogoslužjenja obavljao mladi sveštenik Cadik Danon. Posle masovnog iseljavanja jugoslovenskih jevreja u Izrael, na teritoriji cele Jugoslavije je 1952. godine ostao je samo jedan školovani jevrejski verski službenik, Menahem Romano, rabin sarajevski, koji je bio zadužen za obavljanje svih verskih dužnosti koje bi od njega bile zatražene.

U tom periodu na prostoru Jugoslavije su delovala samo dva lica koja su aktivno vršila bogoslužjenja u sinagogama: Menahem Romano, rabin iz Sarajeva i Bernard Griner, nadkantor iz Zagreba. Sem toga, u Sarajevu je živela i udovica predratnog sarajevskog sefardskog rabina Josefa Fincija, koja je, na osnovu iste Uredbe ostvarila pravo na porodičnu penziju. Nadkantor zagrebački, Bernard Griner, nije želeo da ode u penziju kada je ispunio godine staža. Budući dosta mlađji od Menahema Romano, on je u aktivnoj sveštetičkoj službi ostao do svoje smrti, 1955. godine.

Na osnovu Uredbe o socijalnom osiguranju sveštenika od 19. maja 1951. godine, Savez je oktobra meseca zaključio Ugovor o socijalnom osiguranju svojih sveštenika pod istim uslovima koji su važili i za sveštenike Srpske pravoslavne crkve.

³⁸ Od svih skralnih lokaliteta i objekata, u najalarmantnijem stanju su se nalazila jevrejska groblja obadva obreda. Pored grobalja, koja su bila vandalizovana i opustošena iz razloga što su nadgrobni spomenici mogli da posluže kao upotrebljiv, već poluobradjen, gradjevinski materijal, iz istog razloga su bile, na celjoj teritoriji Jugoslavije, bez izuzetka i u potpunosti opustošena i ritualna kupatila – mikve.

Organi narodne vlasti su, u neposrednom posleratnom periodu, pokazali zavidnu spremnost na saradnju i pomagali su aktivistima Saveza da povrate opljačkane ritualne predmete. Kasnije je od strane Saveza bila sprovedena organizovana i sveobuhvatna akcija prikupljanja ritualnih predmeta, raznih relikvija i molitvenika na teritoriji cele Jugoslavije. Težilo se da se svi ovi predmeti, ukoliko se nisu neposredno upotrebljavali u bogoslužjenju u JVO u kojoj su se nalazili prikupe u Beogradu. Ovo je bilo činjeno iz dva dva razloga. Prvi je bio da se relikvije i ritualni predmeti, a takodje i molitvenici i druge sveta knjige, naročito iz ostavštine ugaslih opština, prikupe na jednom mestu da bi se, kasnije, distribuirale opštinama koje su oskudevale u ovom materijalu. Drugi razlog je bila želja, koja je kasnije bila i realizovana, da se u glavnom gradu otvori Jevrejski muzej.

Generalno posmatrano, moglo bi se reći da je jugoslovensko jevrejsko stanovništvo, naročito u pogledu ishrane i odevanja, živelo unekoliko lagodnije i bolje od ostatka jugoslovenske populacije zahvaljujući donacijama u prehrambenim proizvodima koje su dobijali posredstvom Džointa³⁹ i drugih međunarodnih jevrejskih humanitarnih organizacija. Ovo se isključivo odnosi na period do kraja 1950. godine, do kada je Džoint neposredno bio prisutan sa svojim programima u Jugoslaviji. Posle povlačenja programa Džointa, jevrejsko stanovništvo je bilo upućeno da se u svakodnevnom životu snalazi na isti način kao i ostalo stanovništvo Jugoslaviji.

Na socijalnom planu, jedna od prvih aktivnosti Autonomnog odbora i ostalih zajednica je bila da obnove javne košer kuhinje za šta je bio upotrebljen prvi kredit u iznosu od 50.000 dolara koji su dobili od strane Svetskog jevrejskog kongresa⁴⁰. Javne menze su bile organizovane u svim većim gradovima, gde je bila pripremana hrana po pravilima jevrejskih verskih propisa (košer).⁴¹

U Zagrebu su bili organizovani opštinsko prihvatilište za stare i nemoćne članove opštine, a bila su uređena i dva doma u koja su bili prihvatane stare, nemoćne i ugržene osobe sa teritorije cele Jugoslavije, koji su u njemu našli konačno smirenje.⁴²

³⁹ American Distribution Committee - organizacija za pomoć koju su formirali američki Jevreji. Jedna od najvećih i finansijski najjačih humanitarnih jevrejskih organizacija u svetu. Džoint je, u posmatranom periodu, bio zadužen da jugoslovenskim Jevrejima distribuira materijalnu pomoć u novcu i robi. Džoint je u svim većim svetskim centrima imao svoje kancelarije i predstavništva. Predstavnici Saveza jevrejskih veroispovednih opština pri Evropskom Izvršnom odboru Džointa, čija se centrala nalazila u Parizu su bili Albert Vajs i Ladislav Kadelburg.

⁴⁰ World Jewish Congress - svetska jevrejska organizacija, stvorena sa ciljem da predstavlja one interese koji su zajednički za sve Jevreje u svetu i da brani prva Jevreja svuda u svetu gde bi ona bila ugrožena. Pripremne konsultacije oko njegovog osnivanja su počela 1932. godine, a formalno je bio osnovan na konferenciji delegata 29 zemalja 1936. godine u Ženevi. Savez jugoslovenskih veroispovednih opština je bio jedan od osnivača. Neposredno posle rata je brojao 22 članice. Glavni biroi Kongresa nalazili su se u Njujorku, Londonu, Parizu, Ženevi i Buenos Airesu. Na čelu Svetskog jevrejskog kongresa se, u posmatranom periodu, nalazio Haim Vajcman (Chaim Weizmann), doktor nauka i profesor univerziteta u Ženevi i Mančesteru. Posle proglašenja države Izrael, Vajcman je bio njen prvi predsednik, dok je za prvog predsednika vlade nove države bio izabran David Ben Gurion.

U posmatranom periodu, Svetski jevrejski kongres je bio zadužen za dostavljanje humanitarne pomoći u robi.

⁴¹ U menzama se hranilo ukupno 1.431 osoba. Ako bismo ovom broju dodali još i broj osoba kojima je obrok bio deljen po kućama, došli bismo do podatka da je besplatne obroke iz postojećih javnih menzi koristilo ukupno oko 2.000 osoba. Već 1950. godine, zbog redukcije članstva i potpunog gašenja pojedinih jevrejskih veroispovednih opština, njihov broj je bio sveden na samo dve menze, u Subotici i Novom Sadu.

⁴² Domovi za stare su bili ustanove čiji su pitomci predstavljali jednu od najosetljivijih kategorija jevrejske populacije u Jugoslaviji. Prema njima su rukovodstvo i svi članovi celokupne jevrejske jugoslovenske zajednice gajili posebno poštovanje i o njima su se starali sa posebnom nežnom pažnjom. Zbog toga je bilo

Briga o deci, naročito o ratnoj i ostaloj siročadi, je bila jedan od najvažnijih zadataka Autonomnog odbora i celog Saveza. Autonomni odbor za pomoć, koji je delovao pri Savezu, je preduzimaio sve mere da se sva ratna siročad organizovano okupe na jednom mestu gde bi im se pružila odgovarajuća i podjednaka pažnja. Jedini dom za jevrejsku siročad je bio osnovan u Beogradu, u ulici Stevana Visokog broj 2.⁴³

Pri jevrejskim veroispovednim opštinama u Zagrebu i Beogradu su bila formirana jevrejska zabavišta. Autonomni odbor je preuzeo i staranje o studentima, kojih je, u neposrednom posleratnom periodu bilo tek pedesetak, da bi se, već sledeće školske godine popeo na oko 120.⁴⁴ U Prčnju, Pazariću i Lovranu su bila obnovljena odmaralita i oporavilista koja su postojala i pre rata.⁴⁵

potrebno da se preduzmu sve mere da, i ukoliko bi ostale starosne kategorije, izuzimajući decu, došle u situaciju da trpe oskudicu u bilo čemu, pitomci Doma za stare ostanu pošteđeni, što je moguće duže vremena

⁴³ Uložen je veliki trud da se deca-ratna i ostala siročad uopšte, koja su bila rasuta po celoj zemlji, pronadju i smeste u ovaj dom. Na taj način bi bilo postignuto da ova deca budu okupljena na jednom mestu gde im je bila ukazana sva moguća briga i staranje o njihovom fizičkom i mentalnom zdravlju. Pri Domu za ratnu siročad je bila uspostavljena ambulanta u kojoj su svakodnevnu sanitetsko-zdravstvenu službu vršili opštinski lekari, dr Žak Konfino i dr Moša Djerasi. AJIM, PA, 795.

Deca su pohađala redovne građanske škole, a sa njima je bio izvodjen i kulturno- vaspitni rad, kao i podučavanje u duhu jevrejske tradicije. Time je bilo postignuto da ona, pored opšteg vaspitanja, budu vaspitana u jevrejskom nacionalnom duhu i da se kod njih formira i održi svest o vlastitom nacionalnom identitetu i pripadnost jevrejskom narodnosnom korpusu. U zgradi Doma je bilo izdvojeno odeljenje za decu koja su u Domu bravila samo preko dana i bilo je organizovano obdanište. Brigu o obdaništu je, takodje, vodila Socijalna sekcija Saveza, a za prijem u obdanište su važili isti krterijumi koji su važili i kod prijema dece u Dom. Posle prglašenja države Izrael, sva deca, su u pratnji svojih bliskih srodnika-strčeva, tetaka i ujaka su iselili već sa prvim organizovanim transportom.

⁴⁴ U neposrednom posleratnom periodu, studentima, koji su, uglavnom, pohađjali nastavu na fakultetima u Beogradu i Zagrebu, pomoć je bila pružena na taj način što su bili primljeni na stan i hranu u namenski izdvojenim prostorijama zgrade u kojoj je bila smeštena JVO Zagreb, odnosno u prostorije novoobnovljenog Hrama u Kosmajskoj ulici broj 19. U Beogradu je, za potrebe smeštaja studenata i srednješkolaca iz unutrašnjosti, bio preuredjen prvi sprat zdanja u Kosmajskoj ulici, namenski opremljen i prve stanare je primio početkom školske 1946/47 godine.

Jevrejska veroispovedna opština Zagreb se opredelila da ne osniva Studentski dom kao izdvojenu ustanovu pri svojoj opštini. Iz nepoznatih razloga, studenti iz Zagreba su se početkom 1950. godine odlučili za državne stipendije, pa je na finansiranju Autonomnog odbora ostao samo studentski dom u Beogradu. Broj pitomaca je bio 197. Pitomci su u Dom dolazili sa teritorije cele Jugoslavije. Iz Srbije ih je bilo 51; iz Hrvarske 11; iz Slovenije 1; iz Makedonije 13; iz Bosne i Hercegovine 15; iz AP Vojvodine 103. U Domu su stanovala i 3 strana državljanina. Sa izuzetkom nekolicine, svi otali su dobijali izvesnu stipendiju u različitom iznosu. AJIM, PA, 795.

⁴⁵ Odmaralište u Prčnju je pripadalo Jevrejskoj veroispovednoj opštini Beograd, odmaralište u Pazariću Jervejskoj veroispovednoj opštini u Sarajevu a sve ostala odmarališta su bila u vlasništvu JVO Zagreb. U posmatranom periodu, sva ona su se još nalazila u posedu ovih opština, odnosno Saveza, te su mogla biti namenski korišćena za potrebe odmora i opravka članova jugoslovenske jevrejske zajednice. U toku poslednje godine posmatranog perioda, postojali su predlozi da se izgrade i odmarališta na Sljemenu i Fruškoj Gori, ali nam je ostala nepoznata dalja sudbina ovih predloga. Jedino što, na osnovu raspoloživih

Pre rata su na tlu Jugoslavije delovala brojna omladinska udruženja i organizacije. Posle rata ni jedno od njih nije moglo biti obnovljeno jer su skoro svi članovi stradali u ratu, a imovina je bila kofiskovana.

Kulturni život opština je u neposrednom posleratnom periodu bio dosta siromašan i odvijao se kroz organizovanje predavanja i priredbi u kojima su učestvovali lokalni umetnici. Savez je, u toku 1947. godine razradio ideju o izdavanju luksuzno opremljenog časopisa sa stručnim i stalno zaposlenim saradnicima koji bi, pored tema i vesti iz savremenog života, obradljivao i teme iz jevrejske nacionalne istorije. Projektovani časopis bi donekle popunio prazninu koja je bila stvorena nemogućnošću otvaranja privatnih jevrejskih škola. Medjutim, u procesu iseljavanja se u Izrael iselio i veliki broj potencijalnih saradnika i novinara budućeg časopisa.

Pripadnici jevrejske populacije su se i individualno, van okvira Saveza, dokazivali na polju kulture. U kulturnom životu nove Jugoslavije su bili zapaženi književni kritičar Eli Finci, slikari Marko i Aleksa Čelebonović, kompozitor Oskar Danon, književnici Oto Bihalji Merin, Oskar Davičo, kao i književnici Isak Samokovlija i Žak Kofino, koji su, inače bili lekari po struci i angažovani aktivisti na zadacima koje je sprovodio Savez.

Možemo reći da su pripadnici jevrejske populacije u Jugoslaviji u posmatranom periodu imali sve uslove da slobodno organizuju život svoje nacionalne zajednice, pod istim uslovima pod kojima su to činili i ostalih jugoslovenskih narodnosnih grupacija.

U životu ove zajednice možemo razlikovati tri perioda: prvi period bi bilo razdoblje od rekonstruisanja Saveza neposredno posle završetka Drugog svetskog rata pa do dolaska predstavnika Džointa i Svetskog Jevrejskog kongresa u Jugoslaviju. Ovaj period je bio obeležen oskudicom i teškim materijalnim položajem jugoslovenskog jevrejskog stanovništva. Period od dolaska predstavnika Džointa, pa do povlačenja programa neposredne materijalne pomoći, zadnjeg dana 1949. godine je bio najpovoljniji za razvoj zajednice. Najzad treći period je bio obeležen velikim organizovanim iseljavanjem jugoslovenskih Jevreja za Izrael, čime je, uz izostanak stalne materijalne pomoći od strane međunarodnih jevrejskih organizacija, preostalo jevrejsko stanovništvo u Jugoslaviji bilo dovedeno u situaciju da se samo snalazi u novonastalim okolnostima.

informacija, dobijenih od savremenika, možemo tvrditi, je da se od izgradnje pomenutih kontinentalnih odmarališta, iz nepoznatih razloga, kasnije odustalo.

Uspostavljanjem nove Jugoslavije na socijalističkim principima bili su značajno ograničeni uslovi za razvoj privatnog sektora i brojnost zaposlenih u ovom sektoru je bila drastično smanjena⁴⁶. Kao što se moglo očekivati, nova ekonomska organizacija društva je predviđala konfiskaciju imanja ratnih zločinaca i saradnika okupatora. Zakoni nisu poznavali nacionalnost, pa se tako desilo da je veliki broj pripadnika jevrejske zajednice, pošto je u ratu preživio pljačke i zlostavljanja, posle rata ostao i bez skromne imovine koja mu je preostala.⁴⁷

Najvažniji posleratni javni događaj koji je bio organizovan od strane Saveza je bilo organizovano otkrivanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma, u periodu 28. avgusta-11. septembra 1952. godine u pet gradova Jugoslavije: Zagrebu, Djakovu, Novom Sadu, Beogradu i Sarajevu. Pored Jevreja, visoko rangiranih predstavnika jugoslovenskih civilnih vlasti i Jugoslovenske armije, ovim događajima su prisustvovali i predstavnici Izraelskog poslanstva u Beogradu.⁴⁸

Što se tiče odnosa sa međunarodnim jevrejskim organizacijama, Jugoslavija je imala drugačiji stav od ostalih komunističkih država. Jugoslovenskim Jevrejima je bilo zabranjivano jedino da održavaju kontakte sa Svetskom Cionističkom organizacijom.

⁴⁶ Prikaz kvalifikacione strukture jevrejskih veroispovednih opština pokazuje da je promena društvenog uređenja u novoj Jugoslaviji bila onaj faktor koji je bitno uticao na promenu vrste zaposlenja kod jednog dela njenih članova. Dok je, prema podacima popisa iz 1938. godine svega 571, ili 0,8% članova JVO bilo u državnoj službi, a u jugoslovenskoj vojsci samo nekolicina, posle rata je u državnoj službi bilo preko 30% članova JVO. Primarnu ulogu u ovoj profesionalnoj preorijentaciji je imalo proces nacionalizacije koji je bio izvršen u svim oblastima privrednog života. Veliki broj stručnjaka koji su se pre rata bavili privatnom praksom, kao što su lekari, apotekari, zubari, veterinari, inženjeri, pravnici, ekonomist i drugi su, posle rata prešli u državnu službu. Na sličan način su postupile i osobe koje su, pre rata pripadale sloju privatnih činovnika i nameštenika, kojih je 1938. godine bilo 4.087, ili preko 5% od ukupnog broja članova JVO, a koji su, posle rata gotovo u potpunosti prešli u državnu službu. Jedan deo samostalnih trgovaca, trgovačkih putnika i agenata, kojih je, prema popisu iz 1938. godine, bilo 6.835, ili 9,5%, je neposredno posle rata i dalje nastavio da se bavi svojom ranijom delatnošću, ali su se i oni uklopili i prešli da rade u državnim preduzećima posle izvršene nacionalizacije trgovinskih radnji. Perera D, 1971.

⁴⁷ Pripadnici jugoslovenske jevrejske populacije su, sa izuzetkom nekoliko velikih industrijalaca i bankara, uglavnom pripadali srednjim i sitnim sopstvenicima trgovačkih i sličnih privatnih radnji i bili su u novoj Jugoslaviji smatrani građanskim elementom. Činjenica da su oni već bili opljčkani i pretrpeli poniženja za vreme okupacije, te da su mnogi od njih jedva preživeli u zatvorima i logorima smrti, i da, po povratku iz zarobljeništva, nisu zatekli ništa od svoje imovine, nije im mogla obezbediti barem unekoliko drugačiji tretman od ostalih pripadnika građanske klase.

⁴⁸ Ove javne manifestacije su ojačale veze između jevrejske manjine i jugoslovenskih vlasti: oboje su se borili za zajedničke ciljeve i protiv zajedničkog neprijatelja. Činjenica da su Jevreji procentualno dali mnogo veći doprinos u NOB nego druge nacionalne grupe objašnjava zbog čega su bojni njihovi pripadnici zauzimali odgovorne pozicije. Ovo je takodje predstavljalo solidnu osnovu za uspostavljanje partnerskih odnosa između jevrejske manjine i narodnih vlasti u Jugoslaviji.

Posle formiranja države Izrael, Jugoslavija je bila jedna od prvih zemalja koje su ovu državu i zvanično priznale. Pre Jugoslavije su DE FACTO priznale Sjedinjene američke države, a DE JURE Sovjetski Savez. Ovakav stav jugoslavenske vlade je naišao na negativan stav je naišao na negativnu reakciju u arapskim krugovima.

Jugoslavija je dozvolila svim svojim jevrejskim građanima da se isele u ovu zemlju⁴⁹, bez ograničavanja i uslovljavanja, osim onih koja su već postojala i važila i za druge građane: dobijanjem otpusta iz državljanstva i saglasnosti vlasti da se iseljavanje odobri. Međutim, potpisujući zahtev za istupanje iz državljanstva, jugoslovenski državljani, budući državljani Izraela su gubili pravo vlasništva nad svojim nekretninama. U periodu 1948 – 1952. godine iseljavanje za Izrael je bilo izvedeno u okviru šest organizovanih grupa (alija). Posle šeste organizovane alije⁵⁰, iseljavanja za Izrael su bila vršena individualno, pod istim uslovima koji su važili i za organizovana iseljavanja, slobodno, bez prethodnog traženja izlazne vize, sve do 13. juna 1967. godine, kada je došlo do prekida diplomatskih odnosa između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Izraela.

⁴⁹ U okviru prve alije koja je bila izvedena u novembru i decembru 1948. godine je ukupno 4.115 osoba otišlo za Izrael. U okviru druge alije koja je bila izvedena u junu i julu 1949. godine za Izrael se iselilo oko 2.567 osoba. Za manje od godinu dana iz Jugoslavije se iselilo ukupno 6.682 osoba, čime se broj članova jugoslovenske jevrejske zajednice smanjio za šezdeset posto. Treći talas iseljavanja, za koji su i jugoslovenska vlada i jevrejska zajednica pretpostavljali da će biti i poslednji, je bio izvršen marta 1950. godine, kada se iselilo 892 iseljenika.

U okviru četvrte alije, maja 1951. godine, u Izrael se iselilo 819 osoba, a u okviru pete alije, koja je bila izvedena u julu sledeće godine, 141 osoba. Najmanje brojna je bila šesta alija koja je bila izvedena oktobra 1952. godine. U okviru šeste alije se u Izrael organizovano iselilo samo 84 osobe. Prema statističkim podacima, posle odlaska poslednje grupe iseljenika u julu 1952. godine, broj preostale jevrejske populacije u Jugoslaviji je iznosio 6.175 osoba. Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, fond Alije, Spiskovi iseljenih, sveske I – IV.

⁵⁰ Ukupan broj osoba koje su se u periodu od 1948. do 1952. godine, u okviru organizovanih alija, iselili za Izrael je, tako, dostigao brojku od 8.618 osoba. Od toga je 4.517 bilo poreklom iz Srbije, 2.747 iz Hrvatske, 974 iz Bosne i Hercegovine, 308 iz Makedonije, 68 iz Slovenije i 4 iz Crne Gore. Dobijanje izraelske ulazne vize nije bilo obavezno samo za učesnike prve i druge alije. Već kod izvođenja treće alije, pored odobrenja za iseljenje koje je jugoslovenskim Jevrejima izdavalo Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ, bilo je neophodno da svaki iseljenik dobije i ulaznu vizu države Izrael. Popunjavanje i prikupljanje molbi bilo je vršeno u mesnim jevrejskim opštinama, odakle su slate Savezu u Beograd. Nadležne službe u Savezu su pregledale prikupljene molbe, proveravale podatke i prevodile tražene odgovore na francuski, kako je to, od strane Poslanstva bilo zahtevano. Sve molbe su, zatim bile, preko Saveza, prosledjivane u poslanstvo Izraela, koje je bilo nadležno za odobravanje izraelskih ulaznih viza.

Nisu svi iseljenici iz Jugoslavije bili zadovoljni situacijom u kojoj su se našli u Izraelu i izvestan broj nezadovoljnih iseljenika se kasnije vratio u Jugoslaviju. Ipak, u odnosu na ukupan broj iseljenih, njihov broj je bio zanemarljiv. Jugoslovenski useljenici u Izrael su nastavili da održavaju veze sa svojom bivšom domovinom.